

วิธีคิดหลักการพุทธศาสนาสู่ทัศนะพุทธปรัชญา

ผศ.ดร.โสวิทย์ บำรุงภักดิ์

อาจารย์ประจำวิทยาเขตขอนแก่น

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาวิธีคิดหลักการพุทธศาสนาสู่ทัศนะพุทธปรัชญา ซึ่งผู้เขียนได้เสนอกรอบแนวคิดเพื่ออธิบายวิธีคิดดังกล่าว โดยเริ่มที่ Story ซึ่งเป็นชื่อเรื่องหรือหัวข้อ จากนั้นก็นำมาเป็นหลักฐานสำหรับศึกษา และหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเองที่เป็นจุดสิ้นสุดของหลักการของพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น คำว่า โอชะ ในข้อความว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ พระองค์ ข้ามโอชะได้อย่างไร ความหมายของคำว่า โอชะเป็นที่รู้จักกันระหว่างพระพุทธองค์กับเทวดา โดยไม่มีการอธิบายและตีความแต่อย่างใด แต่ต่อมาพระอรหันตศาสดาจารย์ได้อธิบายคำศัพท์ว่าโอชะออกไปหลายนัย จุดนี้ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของพุทธปรัชญาแล้ว หรืออีกตัวอย่างคือ คำว่า จิต ซึ่งเป็นสภาวะรับอารมณ์ แต่ได้มีการแปลความในรูปวิเคราะห์คำศัพท์ หรือใช้วิทยาการสมัยใหม่มาอธิบายและอ้างอิง ด้วยการนำไปวิพากษ์และตีความพร้อมกับการวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามหลักการของการใช้เหตุผล จนก่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่และเป็นหลักฐานใหม่ ซึ่งสามารถนำไปศึกษาและวิจัยต่อไปได้

ความนำ

จากประสบการณ์การบรรยายวิชาการทางพุทธศาสนา หรือแม้แต่วิชาการทางปรัชญา ได้พบคำถามว่า การคิดแง่มุมจากคำสอนสำคัญในพุทธศาสนาไปสู่การคิดแง่มุมในเชิงปรัชญามีวิธีการคิดอย่างไร ? เพราะเวลาบรรยายวิชาการทางพุทธศาสนาก็ยกหลักธรรมนี้ และในขณะบรรยายวิชาการทางปรัชญาก็ยกหลักธรรมนี้เช่นกัน ซึ่งดูจะไม่แตกต่างกันมากนัก หรือในบางครั้งบางเวลาฟังเหมือนเป็นคำอธิบายเดียวกันเสียด้วยซ้ำ

เพื่อเป็นการหาคำอธิบายในเชิงคำตอบในประเด็นที่กล่าวมาแล้ว ผู้เขียนกลับไปข้อเสนอมุมที่ผู้เสนอไว้ว่า ในปัจจุบันหากจะมีคำถามที่น่าสนใจและน่าติดตามหาคำตอบมากที่สุด เห็นจะเป็นปัญหาน้ำจะท่วมกรุงเทพมหานครอีกหรือไม่ หรือมิฉะนั้นอาจจะคิดว่า ปัญหายาเสพติดที่กำลังระบาดเป็นปัญหาใหญ่และรุนแรงมากกว่า โดยผู้เสนอได้เสนอว่า แม้ปัญหาที่กล่าวมาจะใหญ่โตขนาดไหนก็ตาม แต่ทว่ายังไม่เทียบเท่ากับปัญหาที่เป็น “ต้นตอ” ของปัญหาทั้งหมดที่กล่าวมา คือ ปัญหา

จึงไปสู่การวิเคราะห์ (Analysis)^๓ คำว่า วิเคราะห์ ในที่นี้หมายถึงการหาเหตุผลอธิบาย หรือใช้คำศัพท์ทางปรัชญาคือ การให้เหตุ (Argument) ซึ่งอาจจะเห็นด้วย เห็นตามอย่างของเหลียม/มุมมองที่พบหรือ แม้แต่เห็นต่างที่นิยมเรียกกันว่าไม่เห็นด้วย ในทางปรัชญาถือว่าการให้เหตุผลเหมือนกัน เพราะการให้เหตุผลในทางตรรกะถือว่า ‘เป็นกิจกรรมทางปัญญา’ ซึ่งเป็นกระบวนการคิดเกี่ยวกับ ‘การแสวงหาความรู้ ของมนุษย์’^๔ เมื่อให้เหตุผลแล้วต้องมีการสังเคราะห์ (Synthesis)^๕ ซึ่งหมายถึง การรวบรวมเรียบเรียงด้วยสำนวนภาษาของผู้วิจัย วิธีการสำคัญตรงนี้ก็คือนำการวิเคราะห์และการสังเคราะห์ต้องทำไปพร้อมๆ กัน หรือดำเนินไปพร้อมๆ กัน เพราะหากมีการวิเคราะห์โดยไม่มี การสังเคราะห์ เหลียม/มุมมองที่ค้นพบจะพลอยไม่สมบูรณ์และไม่ครบถ้วนไปด้วย นั่นหมายถึงจะไม่มี หลักฐานที่จะนำไปสู่การอ้างอิงต่อไปได้ เมื่อไม่มีหลักฐานก็เท่ากับไม่มีองค์ความรู้ใหม่เกิดขึ้น เพราะหลักฐานคือตัวอักษรหลายๆ ตัวรวมกันเข้าเป็นข้อความ และข้อความที่ผู้วิจัยสรุปด้วยสำนวน ภาษาของผู้วิจัยนั้นแหละ จะเป็นหลักฐานแทนความคิด ความรู้ และความเข้าใจของผู้วิจัยได้เป็น อย่างดี จากหลักฐานก็กลายเป็นองค์ความรู้ใหม่ ดังนั้นวิธีการอันสำคัญของการคิดจึงเริ่มที่การตีความ ซึ่งสามารถนำไปสู่องค์ความรู้ใหม่ และความรู้ใหม่จะมีความสมบูรณ์จะต้องมีการวิเคราะห์และ สังเคราะห์ก่อน สิ่งที่เราเรียกว่าองค์ความรู้ใหม่จึงจะสามารถกลายเป็น “หลักฐาน” (Evidence) และ หลักฐานนี้แหละที่จะนำไปสู่การวิจัยและศึกษาต่อไปได้

ตัวอย่างการคิดจากมุมมองพุทธศาสนาสู่มุมพุทธปรัชญา

เมื่อได้สร้างกรอบแนวคิดหรือหลักสำหรับการวินิจฉัยหรือตัดสินชี้ขาดรอยต่อระหว่างพรมแดน ของพุทธศาสนาสุพรรณแดนของพุทธปรัชญา ด้วยหวังเพียงเพื่อความเข้าใจต่อการศึกษาวิชาการ

^๓ ตามหนังสือที่อ้างอิง คำว่า การวิเคราะห์ หมายถึงการจำแนกแยกแยะองค์ประกอบของสิ่งต่างๆ เพื่อค้นหาว่า ทำมาจากอะไร มีองค์ประกอบอะไร ประกอบขึ้นมาได้อย่างไร เชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างไร ดูรายละเอียด ใน การคิดเชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒.

^๔ ไสร์จจ หงศ์ลดาธมภ์, “ขอบฟ้าแห่งปรัชญา ความรู้ ปรัชญา และสังคมไทย”, รายงานการวิจัย, ทฤษฎีคุณ จากงบประมาณแผ่นดิน ปีงบประมาณ ๒๕๓๘, หน้า ๕๓.

^๕ ตามหนังสือที่อ้างอิง คำว่า การสังเคราะห์ หมายถึง การผสมผสานรวมกันอย่างกลมกลืนของส่วน ประกอบต่างๆ จนกลายเป็นสิ่งใหม่ที่มีเอกลักษณ์และคุณสมบัติเฉพาะ หรือเพื่อฟังให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นท่านสรุป ว่า การสังเคราะห์คือมันเป็นวิธีการสรุปความรู้เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีลักษณะกระจัดกระจาย จนสามารถ ทำให้เข้าใจเรื่องนั้นๆ ได้อย่างคมชัดและครบถ้วน ก่อนจะนำไปปฏิบัติใช้ในชีวิตจริง ดูรายละเอียดใน เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, การคิดเชิงสังเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒ และ หน้า คำนำ.

ทางปรัชญาในสังคมไทยเท่านั้น และผู้เขียนจะใช้กรอบแนวคิดข้างต้นเป็นเครื่องมือในการวินิจฉัยเพื่อความเข้าใจได้ง่ายขึ้นจึงขอยกตัวอย่างประกอบจากเอกสารเท่าที่ค้นคว้าได้ ๒ ตัวอย่าง ดังนี้

ตัวอย่างที่หนึ่ง : ตัวอย่างที่หนึ่งเป็นตัวอย่างการให้เหตุผลในคัมภีร์พุทธศาสนาโดยแท้ที่ท่านศาสตราจารย์พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ ราชบัณฑิต ได้กรุณาเขียน “วิธีวิเคราะห์ปัญหาทางอภิปรัชญาที่ทรงตอบ”^๖ ความละเอียดมีว่า

คติความเชื่อเรื่องชีวิตของคนอินเดียตั้งแต่ก่อนพุทธกาลจนถึงพุทธกาล จำแนกออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่า “คนเราตายแล้วเกิดอีก” อีกฝ่ายหนึ่งเชื่อว่า “ตายแล้วสูญ” ฝ่ายแรกเชื่อในสังสารวัฏว่า มีการเวียนว่ายตายเกิดจนกว่าชีวะหรืออาตมันจะบรรลุความบริสุทธิ์สมบูรณ์กลับสู่สภาพเดิม ซึ่งบางพวกเรียกว่า สภาพของเทพ บางพวกเรียกว่า สภาพของพรหม และเชื่อว่าเมื่อกลับสู่สภาพเดิมแล้วจะคงอยู่อย่างนั้นตลอดไป ความเชื่อนี้จัดเป็นสัสสตทิฎฐิ (เห็นว่าเที่ยง)

ส่วนฝ่ายหลังเชื่อว่าเมื่อร่างกายแตกสลาย ส่วนต่างๆ จะกลับสู่สภาพเดิมคือส่วนที่เป็นดินกลับสู่ธาตุดิน ส่วนที่เป็นน้ำกลับสู่ธาตุน้ำ... จึงถือว่าคนเราเกิดหนึ่งเดียว ตายแล้วสูญ ผู้ดำเนินตามความเชื่อนี้จะใช้ชีวิตตามความปรารถนา โดยไม่ต้องกังวลห่วงใยชีวิตในโลกหน้า คิดห่วงใยชีวิตในปัจจุบันเท่านั้น พวกเขาจึงตั้งหน้าแสวงหาความสุขในกามอย่างเต็มที่ โดยถือหลักว่า “จงกิน จงดื่ม จงรื่นเรริง เสียในวันนี้ เพราะพรุ่งนี้เราอาจตาย” ในการแสวงหาความสุขนั้น พวกเขาไม่ต้องคำนึงถึงความถูก-ผิดตามหลักศีลธรรม พวกเขาถือว่าทำอะไรก็ได้ ขอเพียงได้เสวยสุขก็พอแล้ว การใช้ชีวิตแบบนี้เรียกว่า กามสุขัลลิกานุโยค

มีคนจำนวนมากมาทูลถามพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ ในจำนวนนั้น คนบางพวกมาทูลถามเพื่อชวนได้ว่าทะเล พระพุทธองค์ไม่ทรงตอบ คนบางพวกมาทูลถามเพื่อศึกษาและปฏิบัติ พระพุทธองค์ทรงตอบ เช่นกรณีต่อไปนี้

ครั้งหนึ่ง ขณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่พระเชตะวันวิหาร เขตกรุงสาวัตถี แคว้นโกศล เทวดาองค์หนึ่งเข้าเฝ้าทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ พระองค์ทรงข้ามโอชะได้อย่างไร” พระพุทธองค์ทรงตอบว่า “ผู้มีอายุ เราเอง เมื่อไม่พัก ไม่เพียร จึงข้ามโอชะได้” เมื่อเทวดาองค์นั้นทูลขอให้ทรงอธิบาย จึงทรงอธิบายว่า “ผู้มีอายุ เมื่อใดเรานั้นยังพักอยู่ เมื่อนั้นเราก็กังวลอยู่ เมื่อใดเรายังเพียรอยู่ เมื่อนั้นเราก็กังวลอยู่อย่างแน่นอน เราไม่พัก ไม่เพียรอย่างนี้แล จึงจะข้ามโอชะได้” เทวดาองค์นั้น

^๖ อดิศักดิ์ ทองบุญ, อภิปรัชญาวิเคราะห์ในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๓-๒๖.

ครั้งฟังพุทธาธิบายจบ จึงกล่าวเป็นคาถาประพันธ์ขึ้นว่า “นานจริงหนอ ข้าพเจ้าจึงได้พบพราหมณ์ผู้ดับกิเลสได้สิ้นแล้ว ผู้ไม่พักไม่เพียรอยู่ ก็ข้ามตณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในโลก” พระอรรถกถาจารย์อธิบายคำศัพท์สำคัญไว้^๗ ดังนี้

๑. คำว่า โขมะ หมายถึง ห้วงน้ำคือกิเลสมี ๔ ประการ คือ (๑) กาโมมะ โขมะคือกิเลส (๒) ภโวมะ โขมะคือภพ (๓) ทิฏฐโฆมะ โขมะคือทิฏฐิ (๔) อวิชโฆมะ โขมะคืออวิชา โขมะคือกิเลสทั้ง ๔ ประการนี้ ข้ามได้ด้วย การไม่พักไม่เพียร

๒. คำว่า ไม่พัก หมายถึง ไม่แสวงหาความสุขในทางกามารมณ์ ซึ่งจัดอยู่ในกามสุขัลลิกานุโยค

๓. คำว่า ไม่เพียร หมายถึง ไม่แสวงหาความสุขด้วยการทรมานตนให้ลำบาก ซึ่งจัดอยู่ในอัตตakilมณานุโยค

ประมวลความได้ว่า ถ้าพระองค์ยังพักอยู่คือแสวงหากามสุขอยู่ พระองค์ก็จะยังจมอยู่ในโลก ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดต่อไป หรือถ้ายังเพียรอยู่ คือยังแสวงหาความสุขด้วยการทรมานตน พระองค์ก็ยังลอยอยู่ในกามาวจร (ระหว่างโลกมนุษย์กับสวรรค์) พระองค์เมื่อไม่พักไม่เพียร แต่ทรงดำเนินทางสายกลางคืออริยมรรคมีองค์ ๘ จึงข้ามโฆมะทั้ง ๔ ประการได้

จากตัวอย่างที่กล่าวมาสื่อความได้ว่า Story ของเรื่องก็คือเรื่องเล่าที่เล่ามาในตอนต้น แล้วนำไปสู่ชื่อเรื่องหรือหัวข้อ (Topic) ได้แก่ข้อความว่า “**ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ พระองค์ทรงข้ามโฆมะได้อย่างไร ?**” จากชื่อเรื่องหรือหัวข้อได้แก่คำว่า โฆมะ และคำว่า โฆมะ นี้แหละคือ**พรหมแดนของพุทธศาสนา**โดยแท้ เพราะหลักการก็คือว่าพรหมแดนแห่งคำสอนของพุทธศาสนาจะไม่มีภารตีความและอธิบายขยายความแต่อย่างใด คำว่า โฆมะ จึงเป็นคำสำคัญที่เป็นที่เข้าใจระหว่างเทวดากับพระพุทธรองค์ ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากเมื่อเทวดาองค์นั้นหลังจากฟังพุทธาธิบายจบ ก็เกิดความรู้ความเข้าใจในคำตรัสของพระพุทธรองค์อย่างกระจ่างใจ จึงอาจหาญแกลักร้าในใจกล่าวเป็นคาถาบทประพันธ์ที่ไพเราะจับใจขึ้นว่า **นานจริงหนอ ข้าพเจ้าจึงได้พบพราหมณ์ผู้ดับกิเลสได้สิ้นแล้ว ผู้ไม่พักไม่เพียรอยู่ ก็ข้ามตณหาอันเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวในโลก**^๘ ถ้าไม่ใช่ความหมายที่แท้จริงทางพุทธศาสนา คงจะไม่ใช่เหตุให้เทวดากล่าวคาถาอันไพเราะออกมาอย่างแน่นอน

หากพิจารณาตามกรอบแนวคิดที่ตั้งไว้พอกล่าวยืนยันได้ว่า คำว่า โฆมะ เป็นคำที่หายไปเป็นหลักฐานสำคัญสำหรับการวิพากษ์และตีความต่อไป ในเรื่องนี้เมื่อชื่อเรื่องหรือหัวข้อชัดเจนก็สามารถ

^๗ ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๖-๑๘.

^๘ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑/๑-๒.

นำไปสู่การตีความได้เลย ซึ่งพิจารณาได้จากการที่พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายคำศัพท์สำคัญไว้ ๓ นัย คือ (๑) โอะฆะ หมายถึงห้วงน้ำคือกิเลสมี ๔ ประการมี กาโมฆะ โอะฆะคือกาม เป็นต้น (๒) คำว่า ไม่พัก หมายถึงการไม่แสวงหาความสุขในทางกามารมณ์ ซึ่งจัดอยู่ในกามสุขัลลิกานุโยค (๓) ไม่เพียร หมายถึง การไม่แสวงหาความสุขด้วยการทรมานตนให้ลำบาก ซึ่งจัดอยู่ในอัตตกิลมณานุโยค^๙ จนได้ความหมายครบถ้วนสมบูรณ์จบลงแล้ว จึงยืนยันได้ว่า การให้คำอธิบายขยายความของพระอรธกถาจารย์ดังกล่าว เป็นกระบวนการหรือวิธีการหาหัยที่ซ่อนอยู่ในข้อความ ซึ่งเป็นความหมายที่ผู้เขียนพยายามสื่อการเข้าใจแบบง่าย ๆ เพราะเมื่อมีการตรวจสอบจนเห็นเหลี่ยมเห็นมุมครบถ้วนรอบด้าน และเกิดความมั่นใจแล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการตีความ (Hermeneutics) เฉพาะคำว่า Hermeneutics เป็นคำที่ใช้แทนกระบวนการนำข้อความมาสู่การเข้าใจในความหมายว่าเป็นทฤษฎี จึงได้ชื่อว่า Hermeneutics คือทฤษฎีการตีความหรือทฤษฎีแห่งการตีความ ดังนั้น คำว่าการตีความ (Interpretation)^{๑๐} จึงหมายถึงกระบวนการนำข้อความมาสู่การเข้าใจ และความหมาย (Meaning) ของข้อความจะปรากฏขึ้นมาได้เพราะมีองค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ (๑) การพูด (to say) รวมไปถึงการอ่านหรือสวดออกมาดัง ๆ (๒) การอธิบาย (to explain) หมายถึงการอธิบายด้วยการใช้เหตุผล (reasoning) และ (๓) การแปลความ (to translation) หมายถึงการแปลจากภาษาอื่น^{๑๑}

เมื่อนำหลักการตีความไปมองผ่านการอธิบายคำศัพท์สำคัญของพระอรธกถาจารย์ จึงยืนยันได้ว่าเป็นการย่างกรายหรือย่างเท้าก้าวเข้าสู่พรหมแดนแห่งวิธีการทางปรัชญาแล้ว ทั้งนี้เพราะมีการพูดถามตอบระหว่างเทวดากับพระพุทธรองค์ แปลความจากภาษาอื่นคือภาษาบาลี และอธิบายขยายความในเชิงการใช้เหตุผล ตรงนี้อาจพิจารณาได้ว่าเป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์ที่ต้องดำเนินไปพร้อม ๆ กัน ซึ่งเป็นกระบวนการที่เกิดต่อจากเมื่อมีการตีความจบลงแล้ว แต่อาจเป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์ที่ไม่ครบสูตรแห่งวิธีการทางปรัชญา อย่างที่ได้มีการศึกษากันอยู่ในโลกวิทยาการสมัยใหม่ แต่พอยืนยันได้ว่าวิธีการของพระอรธกถาจารย์มีลักษณะสอดคล้องตรงกับวิธีการตีความตามที่นิยมกันอยู่ในแวดวงวิชาการในปัจจุบันนี้

ตัวอย่างที่สอง : เป็นตัวอย่างที่ผู้เขียนเก็บความจากงานเขียนเรื่อง “ทัศนะของพระอภิธรรมเกี่ยวกับจิตและปรากฏการณ์ทางจิต” ของ สมภาร พรหมทา ที่เขียนไว้ในหนังสือพุทธปรัชญาใน

^๙ อติศกดิ์ ทองบุญ, *อภิปรัชญาวิเคราะห์ในพระพุทธศาสนา*, หน้า ๒๕.

^{๑๐} วีระชาติ นิมมอนงค์, “การศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีอรรถปริวรรตศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, *รายงานการวิจัย*, สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ และ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒, หน้า ๑๖.

^{๑๑} อ่างแล้ว.

จากการอ้างอิงพร้อมยกตัวอย่างไปพร้อมกับการอธิบายขยายความต่อได้อย่างสมเหตุสมผล จึงเป็นเหตุให้ท่านกล่าวสรุปในลักษณะพันธตรงประเด็นหรือตรงเรื่อง คือเรื่อง จิต (ในทัศนะของอภิธรรม) นั้นเอง โดยท่านกล่าวยืนยันตามหลักบาลีไวยากรณ์ว่า คำว่า จิตนี้หากจะเข้าใจให้ถูกต้องตามสภาวะต้องเข้าใจในแง่ที่เป็นภาวสาธนะ ถ้าเข้าใจอย่างนี้จิตแทนที่จะแปลว่า สิ่งที่เกิด ก็ต้องแปลว่า การคิด และคำว่า 'การคิด' นี้เองที่ผู้เขียนถือว่าเป็นการสร้างหลักฐานใหม่หรือองค์ความรู้ใหม่ ซึ่งสามารถนำไปเป็นประเด็นหรือเรื่องสำหรับการศึกษาวิจัยต่อไปได้ ที่กล่าวมาทั้งหมดทั้งที่เป็นคำอธิบาย และยกตัวอย่างประกอบ ๒ ตัวอย่าง เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับการคิดอย่างไรให้เป็นพุทธปรัชญา คงเป็นความเห็นที่พอจะสื่อให้เห็นเขตแดนหรือพรมแดนระหว่างหลักการทางพุทธศาสนา กับทัศนะทางพุทธปรัชญาได้ตามสมควร

เอกสารอ้างอิง

- เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. การคิดเชิงวิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖.
- _____. การคิดเชิงสังเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖.
- _____. ลายแทงนักคิด. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ชักเชสมิเดีย จำกัด, ๒๕๔๖.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อภิธรรมมุตตงสงคห – อภิธรรมมุตตงสงคหฎีกา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๒.
- วีรชาติ นิ่มอนงค์. การวิจัยทางปรัชญาและศาสนา. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ, ๒๕๔๕.
- _____. “การศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีอรรถปริวรรตศาสตร์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. รายงานการวิจัย, สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ และ สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- สมภาร พรหมทา. พุทธปรัชญาในอภิปรัชญา. ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- _____. คิดอย่างไรให้มีเหตุผล. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๑.
- โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์. “ขอบฟ้าแห่งปรัชญา ความรู้ ปรัชญา และสังคมไทย”. รายงานการวิจัย, ทุนอุดหนุนจากงบประมาณแผ่นดิน ปีงบประมาณ ๒๕๓๘.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. อภิปรัชญาวิเคราะห์ในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.

